

İHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

DİN KÜLTÜRÜ VE AHLAK BİLGİSİ DERSİ (4-8. SINIF) VE İHTİYAÇ ODAKLI KUR'AN KURLARI ÖĞRETİM PROGRAMLARINDA ÇEVRE BİLİNCİNİ OLUŞTURMAYA YÖNELİK KAZANIMLAR ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

AN EVALUATION ON THE ACHIEVEMENTS FOR CREATING ENVIRONMENTAL AWARENESS IN THE TEACHING PROGRAMS OF RELIGIOUS CULTURE AND MORAL KNOWLEDGE COURSE (4-8TH GRADE) AND NEED-ORIENTED QUR'AN COURSES

Salih AYBEY

Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı, salihaybey@hotmail.com, orcid.org/0000-0002-8361-5793.

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 6 Kasım 2020 / 6 November 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 2 Aralık 2020 / 2 December 2020

Yayın Tarihi / Published: 15 Ocak 2021 / 15 January 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak-Bahar / January – Spring 2021

Cilt / Volume: 7, Sayı / Issue: 1, Sayfa / Pages: 262-288.

Cite as / Atıf: Aybey, Salih. “Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4-8. Sınıf) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programlarında Çevre Bilincini Oluşturmaya Yönelik Kazanımlar Üzerine Bir Değerlendirme [An Evaluation On The Achievements For Creating Environmental Awareness In The Teaching Programs Of Religious Culture And Moral Knowledge Course (4-8th Grade) And Need-Oriented Qur'an Courses]”. İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi- İhya International of Islamic Studies 7/1 (Ocak/January 2021), 262-288.

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Öz

Çevre, en geniş anlamıyla bir yaşama alanıdır. Bu yaşama alanına dair sorunların her geçen gün artarak devam etmesi, meselenin küresel bir sorun haline gelmesine ve disiplinlerarası bir boyut kazanmasına sebep olmuştur. Bu sorunun çözümüne ilişkin siyasal, sosyal ve ekonomik alanlarda tartışmalar yapılmış, nihayetinde çevre sorunlarının çözümünde en etkili ve kalıcı çözüm yolunun eğitim olduğu kanaatine varılmıştır. Ülkemizde çevre bilincini oluşturmaya yönelik okullarda (ilkokul, ortaokul ve lise) müstakil bir ders bulunmamakta, çevre eğitimi fen bilimleri, sosyal bilgiler gibi farklı dersler içerisinde verilmektedir. Çevre bilincini oluşturmaya yönelik dinlerin verdiği mesajlar da oldukça önemlidir. Bu bağlamda İslam'ın çevreye verdiği önemin örgün ve yaygın din eğitimi yoluyla etkili bir şekilde aktarılmasında Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve Kur'an kursları önemli bir konuma sahiptir. İşte bu çalışmamızda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-8. sınıflar) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları öğretim programlarında ve ders kitaplarında çevre bilincini oluşturmaya yönelik konu ve kazanımların ne ölçüde ve nasıl verildiği içerik analizi yöntemiyle tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılmıştır. Böylece çevre konusunun din eğitimi açısından da gündeme getirilmesi hedeflenmiştir. Çalışmada çevre bilinci oluşturmaya yönelik konu ve kazanımlar olmakla birlikte, bunların yetersiz olduğu, dini referansların yeterince kullanılmadığı, dolayısıyla öğretim programı ve ders kitaplarının bu haliyle öğrencilerde çevre bilinci oluşturmaya yönelik yeterli katkı sağlamayacağı sonucuna varılmıştır. Bu durum Kur'an ve Sünnet ekseninde din eğitiminde çevre eğitime özel bir yer ayrılmasını, bütüncül çevre bilinci oluşturabilmek için disiplinlerarası bir çalışmayı ve öğretim programı ve ders kitaplarının içeriğinin bu şekilde tekrar oluşturulmasını gerekli kılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Çevre, Çevre Bilinci ve Eğitimi, Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi, Kur'an Kursu, Din Eğitimi.

Abstract

Environment is a living area in the broadest sense. The continuation of the problems regarding this living area increasingly day by day, caused the issue to become a global problem and to gain an interdisciplinary dimension. Discussions have been made in political, social and economic fields regarding the solution of this problem, and ultimately, it has been concluded that the most effective and permanent way of solution to environmental problems is education. In our country, there is no independent lesson in schools (including primary school, secondary school and high school) for creating environmental awareness, environmental education is given in science, social studies different lessons. The messages given by religions are also very important for creating environmental awareness. In this context, the Religious Culture and Moral Knowledge lessons and the Qur'an courses have an important place in effectively conveying the importance that Islam gave to the environment through formal and non-formal religious education. In this study, it was tried to be evaluated determining by content analysis method in what extent of the subjects and achievements were given for creating environmental awareness in the curricula and textbooks of the Religious Culture and Moral Knowledge lessons (4th-8th grades) and Needs-Oriented Quran Courses. Thus, it was aimed to bring the environmental issue to the agenda in terms of religious education. In the study, it was concluded that although there are issues and achievements for creating environmental awareness, they were very few in number and religious references are not used sufficiently. Therefore, it has been thought that the curriculum and textbooks will not contribute to create enough raising environmental awareness in students. This situation makes it necessary to allocate a special place to environmental education in religious education in the axis of the Qur'an and Sunnah, an interdisciplinary study in order to create a holistic environmental awareness and to reconstruct the content of the curriculum and textbooks in this way.

Keywords: Environment, Environmental Awareness and Education, Religious Culture and Moral Knowledge, Qur'an course, Religious Education.

Extended Abstract

The environment is vital for every living being because it is a habitat. Recently, however, increasingly disrupted natural environment, water, soil and atmospheric environments of their lives due to limiting pollutants emitted from different sources, consequently, in addition to human health, plant and animal life is adversely affected shows that clearly enough. In order to eliminate events that negatively affect the environment in which a person lives, it is essential that society be educated on this issue and that appropriate solutions be taught to them and raise awareness. In order for this education to be realized, it is necessary to reach the individuals who make up the society by means of formal and non-formal education in all parts of society and to transfer information according to the characteristics of the structure of the society. These educational activities have been initiated and continued at different levels in all known Sciences and fields today. The fact that environmental problems continue to increase every day has also forced the issue to be addressed and evaluated from different angles. In this context, examining the subject from a religious point of view will help the society to raise awareness of this issue and to solve the issue. In this direction, it is seen that the number of studies on the environment and religion has been increasing every day recently. But looking at the studies on this issue, especially in our country, it seems that qualitative and quantitative research is quite limited, and most of the studies focused on the theoretical dimension are. For this reason, qualitative and quantitative studies on the environment and religion are needed. In religious education, it has been observed that the subject of the environment is mainly considered in the context of the social environment, unfortunately those who fall on religious education in the physical environment or the importance given to the subject of the environment in course curricula are the subject of a small number of studies.

However, the most important problem today is the environmental problems and environmental awareness in people for the solution of these problems contribute to the creation of one of the areas that might impact on people with is a matter of religion and religious education. Thus, this study in terms of the physical environment by considering Religious Culture and Moral Knowledge and Qur'an courses instructional programs, creating and developing environmental awareness for the subject by evaluating the gains in terms of religious education is targeted to be raised. In this context, Religious Culture and Moral Knowledge lesson 4-8. by scanning the curriculum of classes and the curriculum of needs-oriented Qur'an courses, it was determined how and how much the environmental issue was addressed. The place allocated in educational programs to create environmental awareness in students is important for the formation of an Islamic perspective on the environment in students. Our study primarily to the environment in Islam environmental awareness and education about the importance and value that stand out will focus on the issues briefly, and then the principal that is the subject of our study of Qur'an courses and Religious Culture and Moral Knowledge curriculum and textbooks will be identified and evaluated environmental issues. Although it seems that social and physical environment issues are often used together in educational programs due to the identification of human beings within the social environment, our study is limited only to the physical environment.

As an example in this study, the Religious Culture and Moral Knowledge on the official websites of the Ministry of Education's General Directorate of Religious Education and the Directorate of Religious Affairs (primary school 4, secondary school 5-8. classes) and need-oriented Qur'an courses are based on instructional programs and textbooks. In this context, primarily Religious Culture and Moral Knowledge (4-8. Classes) and needs-oriented Qur'an courses curriculum were examined and topics and achievements aimed at creating environmental awareness were identified. Textbooks written according to these programs for examples and explanations of the results obtained by content analysis (Religious Culture and Moral Knowledge 4-8. Classes and religion Islam basic information) was examined by document review method.

As a result, it seems that the universe was created in perfect order and balance, that people are responsible for maintaining this order, and that the universe is entrusted to us. But although there are few issues related to current environmental problems, it is worth noting that religious references to these problems remain outnumbered, and religious references given are also disconnected from environmental problems. Again, although environmental cleanliness is mentioned in textbooks, environmental pollution, causes and damages are unfortunately not discussed in detail.

GİRİŞ

Çevre, bir yaşama alanı olması hasebiyle her canlı için hayati bir öneme sahiptir. Ancak son zamanlarda doğal çevrenin gittikçe bozulduğu, su, toprak ve atmosfer ortamlarının değişik kaynaklardan yayılan kirleticiler sebebiyle kendilerine bağlı hayatları sınırlandırdığı, buna bağlı olarak insan sağlığı yanında, bitki ve hayvan hayatının da olumsuz olarak etkilendiği açıkça görülmektedir. Bu olumsuz etkilerin giderilmesi amacıyla doğal çevrenin özelliklerinin korunması ve geliştirilmesine yönelik çalışmalar yapılması hem kendimiz hem de gelecek nesillerimiz için önem arz etmektedir. Bu nedenle insanlığın daha iyi ortamlarda sağlıklı bir şekilde yaşayabilmesi için, bugün yaşamakta olan her bir ferdin üzerine düşen görev ve sorumluluğu yerine getirme mecburiyeti vardır.

İnsanın yaşadığı çevreyi olumsuz yönde etkileyen unsurların ortadan kaldırılması için, toplumun bu konuda eğitilmesi ve uygun olan çözüm yollarının kendilerine öğretilmesi esastır. Bunun için örgün ve yaygın eğitim yoluyla ve toplum yapısının özelliklerine göre, uygun yöntem ve tekniklerle bireylerin çevre konusunda bilinçlendirilmesi gerekmektedir. Bugün bilinen bütün bilim dallarında ve alanlarda bu eğitim çalışmaları değişik seviyelerde başlatılmış ve sürdürülmektedir. Dolayısıyla önceleri sadece çevrebilimin meselesi olarak değerlendirilen çevre sorunları günümüzde hukukun, felsefenin, ahlakın ve ilahiyatın meselesi haline gelerek disiplinlerarası bir niteliğe ulaşmıştır.¹

Çevre sorunlarının her geçen gün artarak devam etmesi, konunun farklı açılardan ele alınıp değerlendirilmesini de zorunlu kılmıştır. Bu bağlamda konunun dini yönden ele alınarak incelenmesi, toplumun o konuda bilinçlenmesine ve meselenin çözümüne yardımcı olacaktır. Bu doğrultuda son zamanlarda çevre ve din konusunda yapılan çalışmaların sayısının her geçen gün arttığı görülmektedir. Ancak konuyla ilgili özellikle ülkemizde yapılan çalışmalara bakıldığında, nitel ve nicel araştırmaların oldukça sınırlı sayıda olduğu,² daha çok teorik çalışmaların yapıldığı, dolayısıyla çevre ve din konusunda nitel ve nicel çalışmalara ihtiyaç olduğu görülmektedir.³

Din eğitimi özelinde ise, çevre konusunun daha çok sosyal çevre bağlamında ele alındığı, ancak fiziksel çevre konusuna öğretim programları ve ders kitaplarında yeterince yer

¹ Sücaattin Kırımhan, *Organik Tarım Sistemleri ve Çevre* (Ankara: Turhan Kitabevi, 2005), 11.

² Bu tür çalışmalar için bk. Fahri Kayadibi, "Çevre Sorunları Karşısında Dinler", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*, ed. Fahri Kayadibi (İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008), 2/279-288; Ayşe Zişan Furat, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme", *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum*, ed. Fahri Kayadibi (İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008), 2/369-377; Ali Ayten, "Sahip Olma' mı 'Emanet Görme' mi? -Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma-", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 203-233.

³ Bu konuda yapılan bazı çalışmalar için bk. Münir Yıldırım, *Çevre ve Din Kutsalın Tabiattaki Formları* (Adana: Karahan Kitabevi, 2016); Yaşar Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011); Mehmet Bayrakdar, *İslam ve Ekoloji* (Ankara: DİB Yayınları, 1992); Yusuf el-Kardâvî, *İslam'da Çevre Bilinci*, çev. M. Mihdi Acat (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011); Servet Armağan, *İslam ve Çevre* (İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2005); İbrahim Özdemir, *Çevre ve Din* (Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997); İbrahim Özdemir-Münir Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam* (Ankara: DİB Yayınları, 1995).

verilmediği görülmektedir.⁴ Oysaki günümüzün en önemli problemlerinden biri haline gelen çevre sorunları ve bu sorunların çözümüne yönelik insanlarda çevre bilincinin oluşmasına katkıda bulunabilecek alanlardan biri de insanlar üzerindeki etkisi ile din ve din eğitimi konusudur. Buradan hareketle çalışmamızda fiziksel çevre açısından Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve Kur'an kursları öğretim programları ele alınarak, çevre bilincini oluşturmaya ve geliştirmeye yönelik kazanımlar değerlendirilerek konunun din eğitimi açısından da gündeme getirilmesi hedeflenmektedir. Bu bağlamda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi 4-8. sınıflara ait öğretim programları ile ihtiyaç odaklı Kur'an kursları öğretim programı ve ders kitapları taranarak çevre konusunun ne kadar ve nasıl ele alındığı tespit edilmeye çalışılmıştır. Zira öğrencilerde Kur'an ve Sünnet eksenli bir çevre bilincinin oluşmasında, öğretim programları ve bu programlara göre hazırlanan ders kitaplarında çevre konusuna ayrılan yerin önemi büyüktür.

Çalışmamızda öncelikle çevre bilincinin oluşmasında eğitimin önemi ve İslam'ın çevreye verdiği değer konusu üzerinde kısaca durulacak, daha sonra çalışmamızın asıl konusunu teşkil eden Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-8. sınıf) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları öğretim programları ve ders kitaplarında çevre konuları tespit edilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır. İnsanın sosyal çevre içinde tanımlanması nedeniyle öğretim programlarında çoğunlukla sosyal ve fiziksel çevre konularının bir arada kullanıldığı görülse de, çalışmamız sadece fiziksel çevre ile sınırlandırılmıştır.

1. Çevre Bilinci ve Eğitim

Son yıllarda bütün dünyayı meşgul eden ana meselelerden biri çevredir. Çevre, “insan faaliyetleri ve canlı varlıklar üzerinde hemen yahut da zaman içinde, dolaylı ve dolaysız bir etkide bulunabilecek fiziksel, kimyasal, biyolojik ve toplumsal etkenlerin belirli bir zamandaki toplamı”na işaret etmektedir.⁵ Anlaşılacağı üzere, insanın diğer insanlarla ve tüm canlılarla etkileşimi çevre kapsamına girmektedir. Hayatın beşiği olan dünyamız, havası, suyu ve toprağı ile gittikçe kirlenmekte ve canlılar için yaşanmaz hale gelmektedir. İşte bu noktada çevre sorunlarına yönelik çözüm arayışları çerçevesinde ulusal ve uluslararası düzeyde toplantılar düzenlenmekte ve sosyal, siyasal ve ekonomik çözüm önerileri tartışılmaktadır. Yine bu alanda Anayasamızın ilgili maddeleri (Madde 43, 44, 45, 46, 56 ve 169) ve kanunlara⁶ istinaden birçok hukuki düzenlemeler yapılmaktadır.

⁴ Bu çalışmalar için bk. Cihat Yaşaroğlu, *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutum ve Davranışlarının Değerlendirilmesi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012); Emine Keskiner, “Çevre ve Din Eğitimi: İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27 (2014), 187-215; Furat, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme”, 369-377.

⁵ Ruşen Keleş - Can Hamamcı, *Çevrebilim* (Ankara: İmge Yayınları, 1993), 21.

⁶ Ülkemizde çevre hukukunun kanun düzeyindeki temel kaynağı 1983 tarihli 2872 sayılı Çevre Kanunudur. Ayrıca 4915 sayılı Kara Avcılığı Kanunu, 6831 sayılı Orman Kanunu, 3194 sayılı İmar Kanunu, 2863 sayılı Kültür ve Tabiat Varlıklarını Koruma Kanunu, 2873 sayılı Milli Parklar Kanunu çevreyi koruma hakkında çıkarılan kanunlar arasındadır.

Kuşkusuz bu çalışmalardan ve düzenlemelerden istenilen sonucun alınması insanların sorumluluk almalarının yanında, tutum ve davranışlarında da bu yönde bir değişiklik olmasına bağlıdır. Bu değişikliklerin oluşması için de planlı, programlı ve sistemli bir eğitime ihtiyaç olduğu aşikârdır. Ancak, çevre sorunlarının çok farklı boyutlara sahip olması nedeniyle, çözümde çok boyutlu olacaktır. Dolayısıyla çevre problemlerinin çözümüne yönelik çevre eğitimi, farklı alandaki çalışmalara ve disiplinlerarası bir eğitim yaklaşımına ihtiyaç duymaktadır.⁷ Ne var ki, çevre sorunlarının çözümüne yönelik ekonomi, hukuk, teknoloji, politika alanlarında tüm önlemler alınsa bile, sürdürülebilir bir çevre eğitimi verilemezse ve bu yönde insanların tutum ve davranışlarında değişiklikler gerçekleştirilemezse çevre problemlerinin çözümü noktasında hedefe ulaşamayacağı kabul edilmelidir. Bu nedenle çevre sorunlarının asgariye inmesinde en kalıcı ve köklü çözüm, insanların eğitim yoluyla bilinçlenmesidir.⁸

Çevre eğitimi, çevrenin ögesi ve kullanıcısı olan insanın çevre konusunda bilinçlenmesine katkı sağlayan bir süreçtir. Bu bağlamda insanın ve tüm canlıların içinde yaşadıkları çevreyi daha iyi tanımaları, korumaları ve daha sağlıklı yaşayabilmeleri için gösterdiği gayret ve etkinliklerin tümüne çevre eğitimi denir.⁹ Dolayısıyla çevre eğitimi bireyin çevre konusunda bilgilenmesini, bilinçlenmesini, çevre sorunlarını çözecek beceriler geliştirmesini ve çevreyi koruyacak girişkenlik sahibi insan yetiştirmesi yönünde davranış oluşturmaya amaçlar.¹⁰ Aslında çevre sorunlarının nedenlerini, insanların sahip olduğu değer yargıları, yaşam biçimleri ve tutumlar oluşturmaktadır. Dolayısıyla, çevre sorunlarının önlenmesinde günümüz insanının çevreye bakış açısını değiştirecek, değer ve tutumlarını şekillendirecek bir eğitim büyük önem taşımaktadır. Nitekim çevresel tutum ve davranışları ölçmek amacıyla yapılan araştırmalarda “eğitim”in kilit konumunda bir değişken olduğu görülmüştür.¹¹ Buradan hareketle günümüzde çevre bilincini oluşturmak ve geliştirmek için yüksek düzeyde bir çevre eğitime ihtiyaç olduğu söylenebilir.

Çevre eğitimi, bireylerde çevreye yönelik tutumların gelişmesini ve tutumların davranışa dönüşmesine katkı sağlayarak,¹² bireylerin bilişsel, duyuşsal ve psiko-motor öğrenme alanlarına hitap eder ki bu da, onun çevreyle ilgili tutumunun her açıdan güçlü ve dengeli

⁷ Mustafa Köylü, “Çevre Sorunlarından Çevre Eğitime”, *Eskiyeni* 21 (2011): 58.

⁸ [Richard C. Foltz](#), *İslam ve Ekoloji Bahsedilmiş Bir Emanet*, çev. Nurettin Elhüseyni (Ankara: Oğlak Yayınları, 2008), 17-18.

⁹ Zafer Ayvaz, *Çevre Eğitiminde Temel Kavramlar El Kitabı* (İzmir: Çevre Koruma ve Araştırma Vakfı, Çevre Eğitim Merkezi Yayınları, 1998), 98; Sinan Erten, “Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?” *Çevre ve İnsan Dergisi* 65/66 (2006), 25-38.

¹⁰ Cevat Geray, “Çevre İçin Eğitim”, ed. R. Keleş, *İnsan Çevre Toplum* (Ankara: İmge Yayınları, 1992), 228-229.

¹¹ Mustafa Kahyaoglu, “Türkiye’de Çevre Eğitimi Üzerine Yapılan Araştırmalar: Bir İçerik Analizi Çalışması”, *Marmara Coğrafya Dergisi* 34 (2016), 50-60; Nazlı Gökçe, vd., “İlköğretim Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumları” *İlköğretim Online E- Dergi* 6/3 (2006): 452-468; Özgül Keleş, vd., “Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinci, Çevresel Tutum, Düşünce ve Davranışlarının Doğa Eğitimi Projesine Bağlı Değişimi ve Kalıcılığının Değerlendirilmesi”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/32 (2010), 384-401.

¹² İrfan Başkurt, “Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak: İnsan ve Evren Üzerine İslami Bir Bakış”, *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu* (İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008), 11-24.

olmasını sağlar.¹³ Ancak her alanda olduğu gibi, çevre bilincinin de küçük yaşlardan itibaren çocuklarda filizlenip yerleşmesinde ve yaşam biçimine dönüşmesinde eğitimin rolü büyüktür. Bu nedenle söz konusu eğitim ne kadar erken yaşlarda başlatılırsa o denli kalıcı ve etkili olacaktır. Çünkü okul öncesi ve okul dönemlerinde oluşan ön bilinçlenmeler, ilgi ve tutumlar ileri yaşlardaki istendik davranışların temelini oluşturmaktadır.¹⁴ Öte yandan çevre sorunlarının en büyük özelliği küresel olmasıdır. Söz konusu çevre sorunları kadın-erkek, genç-yaşlı, amir-memur, zengin-fakir, köylü-şehirli ayrımı yapmadan herkesi etkiler. Bu itibarla çevre konusunda yapılacak eğitimin de bu yönde verilmesi oldukça önemlidir.

Netice itibariyle, gelişim dönemlerine uygun yöntem ve tekniklerle yapılacak çevre eğitiminin çocuklarda çevre bilincinin oluşmasına katkı sağlayacağı ve hayatı boyunca bu şuurla hareket edeceği söylenebilir.¹⁵ Çevre bilinci ile amaçlanan çevre bilgisi, çevreyi korumaya yönelik yararlı davranışlar ve çevreye yönelik olumlu tutumlar olduğuna göre, çevre eğitimi bireylerin çevre ahlakını, çevre bilgisini, çevre bilincini, çevresel tutum ve davranışlarını olumlu yönde değiştirmeyi hedefleyen bir eğitim olarak ifade edilebilir.¹⁶

Eğitimin temel hedefi insanın eğitilmesi olduğu gibi, dinlerin de ortak amacı budur. Detaylarda bazı farklılıklar olsa da, genelde bütün dinlerin insanlara evrensel değerleri kazandırmayı hedeflediği görülmektedir. Bununla birlikte ilahi dinler ise, yeryüzü ve yeryüzünde yaşayan bütün varlıkları ilahi bir emanet olarak görmüşler ve çevre sorunlarına yönelik çözümler üretilmesini inancın bir gereği olarak kabul etmişlerdir. Dolayısıyla dinler, insanların çevreye ve çevrenin içinde yaşayan tüm canlılara karşı saygılı davranmasını, çevreyi tahrip etmemesini, kirletmemesini ve korumasını telkin etmektedir.¹⁷ Özellikle İslam'ın temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnette çevre ile ilgili pek çok mesajın olduğu görülmektedir. Aşağıda İslam'ın çevreye bakışı ana hatlarıyla ele alınacaktır.

2. İslam'da Çevre Bilinci ve Eğitimi

¹³ Erten, "Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?", 28-29. Ayrıca bk. Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, 306-307; Abdullah Karataş, *Çevre Bilincinin Geliştirilmesinde Çevre Eğitiminin Rolü ve Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013).

¹⁴ Mualla Selçuk, *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler* (Ankara: TDV Yayınları, 2005): 67-70.

¹⁵ Çevre eğitiminin nasıl yapılması gerektiği ile ilgili bazı öneriler ileri sürülmüştür. Bu öneriler için bk. Özdemir-Yükselmiş, *Çevre Sorunları ve İslam*, 23-25; Mustafa Köylü, "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım" *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum* (İstanbul, Yalın Matbaacılık, 2008), 2/183-184; Sevil Ünal - Ebru Dımışkı, "Unesco-Unep Himayesinde Çevre Eğitiminin Gelişimi ve Türkiye'de Ortaöğretim Çevre Eğitimi", *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999), 144-145.

¹⁶ Emin Atasoy - Hasan Ertürk, "İlköğretim Öğrencilerinin Çevresel Tutum ve Çevre Bilgisi Üzerine Bir Alan Araştırması", *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008), 108. Ayrıca bk. Erten, "Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?", 29.

¹⁷ Geniş bilgi için bk. Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, 149-195; Özdemir, *Çevre ve Din*, 72-74; Şinasi Gündüz, "İslam Dışı Dinlerde Çevre", *Din ve Hayat Dergisi* 4 (2008), 4-6; Köylü, "Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım", 165-188; Ali Kuzudışlı, "Çevre Bilincinin Gelişmesinde Dinin Katkısı ve İslam'ın Çevre Duyarlılığıyla Eşleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri", *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu*, ed. İhsan Günaydın (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi, 2013), 145-154; Charles Harper, "Religion and Environmentalism", *Journal of Religion Society, Supplement Series* 3 (2008): 5-26; Woodrum Eric - Thomas Hoban, "Theology and Religiosity Effects on Environmentalism", *Review of Religious Research* 35/3 (1994): 193-206.

İslam, Allah tarafından peygamberi aracılığıyla gönderilmiş olan ilahi kurallar bütünüdür. Bu kurallar, insanın Allah'la olan ilişkilerini düzenlediği gibi, canlı-cansız diğer varlıklarla olan ilişkilerini de düzenlemektedir. İslam her alanda olduğu gibi temiz, huzurlu ve sağlıklı bir çevrenin oluşması içinde bir takım kurallar koymuştur. Kurallar bütünü dediğimizde aklımıza disiplin gelmektedir.¹⁸ O halde İslam hayatta disiplini öngören bir dindir. Onun öngördüğü disiplin her türlü aşırıktan uzak, eşyanın tabiatına uygun bir disiplindir. İslam'a göre varlık âlemi ancak bu disiplinle yaratılış amacına uygun bir şekilde varlığını sürdürebilir. Yine doğanın huzur ve sükûnu bu şekilde sağlanabilir. Aksi bir durumda varlık âleminde kargaşa kaçınılmaz olur. Yaratılışı itibarıyla bu kaosu yaratmaya en müsait varlık ise insandır.¹⁹ Zira insan pozitif ve negatif yönleri olan bir varlıktır. Onun pozitif yönlerini ortaya çıkarabilmek ve huzurlu bir şekilde yaşayabilmek için hayatının ilke ve kurallara bağlanması doğru olur. Bu ilke ve kurallar ise, eğitim yoluyla insana aktarılır ve içselleştirilir.

Allah, insanın da içinde yaşadığı tabiatı canlı-cansız varlıklarıyla birlikte ölçü, düzen ve denge içinde yaratmıştır. Bu ölçü ve düzen varlıkların hayatlarını sürdürebilmesi için en ideali olup herhangi bir eksiklik ve aksaklık söz konusu değildir.²⁰ Ancak, insanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinden, diğer bir ifadeyle tutum ve davranışlarından dolayı eko sistemde genel anlamda bir bozulma ve kirlenmenin meydana geldiği görülmektedir.²¹ Dolayısıyla İslam çevre konusunda, tabiatın bir ölçü ve denge içinde yaratıldığını, insanoğlunun tabiata müdahale etmemesini ve müdahale sonucu bu dengenin bozulması durumunda tüm yaratılanların zarar göreceğini bildirmektedir.

Günümüzde hava, su ve denizlerin kirlenmesi, erozyon gerçeği, asit yağmurları, iklim değişikliği gibi küresel çevre sorunları, ozon tabakasında oluşan delikler bu gerçeği açıkça ortaya koymaktadır. Hâlbuki Yüce Allah, diğer varlıklardan ayrı olarak insana düşünme melekesi vermiş ve bu sayede insan sorumluluk olarak diğer varlıkları yönetme ve onlardan yararlanma imkânını elde etmiştir. Ancak insanoğlunun günümüzde çevreye karşı sorumluluğunu yeterince yerine getirdiğini söylemek zordur. Oysa dinlerin çevre sorunlarına karşı sessiz kalmadığı, din ve çevre arasında daima sıkı bir ilişkinin olduğu bir gerçektir.²² O zaman dinlerin çevreye verdiği değer ve öneme rağmen, insanların çevre konusunda bilinçsizliğinin sebebi nedir? diye insanın aklına bir soru gelmektedir. Kuşkusuz bunda eğitimin, daha doğrusu eğitimsizliğin payı büyüktür. Zira eğitimle kazanılan değerler, bireyin çevresiyle ilişkisini de etkilemektedir.

¹⁸ Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar* (Ankara: TDV Yayınları, 2005), 173.

¹⁹ Fersahoğlu, *Dinler ve Çevre*, 199.

²⁰ “Şüphesiz biz her şeyi bir ölçüye göre yarattık” (*Kur’ân-ı Kerim Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: DİB Yayınları, 2009), el-Kamer 54/49; “Göğü O yükseltti, denge ve ölçüyü O koydu ki dengeden sapmayasınız”, (er-Rahman 55/7-8).

²¹ “İnsanların kendi elleriyle yapıp ettikleri yüzünden karada ve denizde düzen bozuldu; böylece Allah -dönüş yaptılar diye işlediklerinin bir kısmını onlara tattırıyor.” (er-Rum 30/41).

²² Ruşen Keleş, vd., *Çevre Politikası* (İstanbul: İmge Yayınları, 2009), 276.

İslam'da çevrenin korunmasına yönelik teşvik edici nasihatler ve buna yönelik kurallar mevcuttur. Bu bağlamda çevre sorumluluğu içinde temizliğin önemli yerinin olduğu vurgulanmakta,²³ özellikle hadislerde beden, mekân, elbise, çevre, gıda temizliği kastedilerek temizliğe önem vermeyenler için adeta imanının yarım olacağı belirtilmiştir. O halde bize hizmet eden cadde, sokak, park, orman, akarsu, göl, deniz gibi kısaca yaşadığımız çevremizin temizliği ve korunması konusunda bilinçli olmak İslam'ın bir emridir. Yine İslam'da çevreye yönelik kötü davranışların başında israf ve fesadın geldiği görülmekte, Kur'an'da bu davranışlar için ağır ifadelerin yer aldığı,²⁴ bu kişilerin Allah'ın sevgisinden mahrum kalacağı ifade edilmektedir.²⁵ Durum böyle iken, İslam dünyasının çoğunun çevre konusunda duyarsız olduğu da bir gerçektir. Çağdaş İslam düşünürlerinden Seyyid Hüseyin Nasr da bu konuya dikkat çekerek, İslam ülkelerinin çevre bunalımını ciddiye almakta geciktiğini, gerek idarecilerin gerek halkın çoğunun meseleyi yeterince önemsemediğini belirtmektedir.²⁶

Kur'an'ın emirlerini ilk benimseyen ve pratik hayata uygulayan Hz. Peygamber'in de çevre ile ilgili öğretileri günümüz açısından oldukça önemlidir. Çalışmamızın sınırlarını aşma endişesi nedeniyle konuyla ilgili Hz. Peygamber'in tavsiyelerinden bir kaçını burada vererek yetinmek istiyoruz. Hz. Peygamber'in ağaç dikenin büyük ecir kazanacağı,²⁷ kıyamet koparken bile ağaç dikilmesi,²⁸ nehirden abdest alırken dahi suyun israf edilmemesi,²⁹ çorak arazilerin imar edilmesi,³⁰ insanların kullandıkları yol ve gölgelendikleri mekânlara abdest bozulmaması,³¹ durgun ve akarsulara idrar yapılmaması³² gibi tavsiyeleri, çevrenin insanın hayatında olmazsa olmaz bir yerinin olduğunu göstermektedir.³³

Görüldüğü gibi İslam'ın temel kaynakları olan Kur'an ve Sünnette çevre bilincine yönelik birçok mesaj ve tavsiyeler mevcuttur. Bu itibarla çevrenin din eğitimine konu

²³ “Şüphesiz Allah tövbe edenleri ve temizlenenleri sever.” (el-Bakara 2/222); “Temizlik, imanın yarısıdır.” (Müslim, “Tahâret”, 1).

²⁴ “Yiyin için fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.” (el-Araf 7/31); “... bir işin başına geçince yeryüzünde bozgunculuk yapmak, ürünleri ve nesilleri yok etmek için koşutur durur. Oysa Allah, bozguncululuğu asla sevmez.” (el-Bakara 2/205).

²⁵ Hamza Aktaş, “İslam'da Çevre Bilinci ve Eğitimi”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/8 (2011): 153-170; Naci Kula, “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi”, *Çevre ve Din*, ed. Fahri Kayadibi (İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008), 1/207-225;

²⁶ Seyyid Hüseyin Nasr, *İnsan ve Tabiat*, çev. Nabi Avcı (İstanbul: İnsan yayınları, 2019), 104-105.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 5/415.

²⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, 3/191.

²⁹ İbn Mace, “İkame”, 193.

³⁰ Buhari, “Hars”, 15.

³¹ Müslim, “Tahâret”, 68; Ebu Davûd, “Tahâret”, 14.

³² Buhari, “Vudû”, 73; Müslim, “Tahâret”, 94-97; Ebu Davûd, Tahâret, 14.

³³ Hz. Peygamber'in çevreye yönelik tavsiyeleri için bk. Celal Yeniçeri, *Hz. Peygamber'in Çevreciliği Spor Etkinlikleri ve Kur'an'da Çevrecilik* (İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014), 23-195; Talat sakallı, “Hz. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış”, *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildirileri* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, 2014), 79-89; Huriye Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 7-99; Fatih Erkoçoğlu, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, *Çevre ve Ahlak Sempozyumu* (Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi, 2014), 63-77; Salih Aybey, “İslam'ın Penceresinden Çevre Etiği ve Mutluluk İlişkisi”, *3. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu, 4-6 Kasım 2016* (Antalya: ÇEKUD, 2016), 214-220; Habil Şentürk, “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”, *IV Kutlu Doğum Sempozyumu, 21 Nisan 2003* (Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006), 81-85.

edilmesinin, insani olduğu kadar dinin temel nassları açısından da bir gereklilik olduğu söylenebilir. Aşağıda Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ve İhtiyaç Odaklı Kur'an kursları öğretim programlarında çevreye ilişkin konulara ne ölçüde ve nasıl yer verildiği tespit edilmeye çalışılacaktır.

3. Araştırma Yöntemi

Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-8. sınıflar) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursu öğretim programlarında fiziki çevre konularına ayrılan yeri tespit edebilmek amacıyla, Milli Eğitim Bakanlığı Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-8. sınıflar) ve Diyanet İşleri Başkanlığı İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programları içerik analizi yöntemiyle incelenmiştir. İçerik analizi ile elde edilen bulguların örnek ve açıklamaları için de bu programlara göre yazılan ders kitapları (Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi 4-8. sınıflar ve Dinim İslam Temel Bilgiler) doküman incelemesi yöntemiyle tetkik edilmiştir.

Bu çalışmada örneklem olarak, Milli Eğitim Bakanlığı Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün ve Diyanet İşleri Başkanlığı'nın resmi internet sitelerinde yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (ilkokul 4, ortaokul 5-8. sınıflar) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları öğretim programları ile ders kitapları esas alınmıştır. Bu bağlamda öncelikle Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi (4-8. Sınıflar) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları öğretim programları incelenerek çevre bilincini oluşturmaya yönelik konu ve kazanımlar tespit edilmiştir. Öğretim programlarıyla bağlantılı olarak hazırlanan ders kitapları da okunarak çevre ile ilgili olan konuların nasıl işlendiği belirlenmeye çalışılmıştır. İncelenen program ve ders kitaplarında çevre konuların şu başlıklar altında ele alındığı görülmüştür: Çevre bilinci/çevre duyarlılığı, çevre temizliği, evrenin yaratıcısının Allah olduğu ve bize emanet edildiği, israf/aşırı tüketim, yerin ve göklerin gerçek sahibinin Allah olduğu, evrendeki ilahi denge. Bu konularla ilgili bulgular sayılmış ve bu bulgularla ilgili ders kitaplarından doğrudan alıntılar yapılmıştır.

4. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programlarında Çevre Bilinci

4.1. Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programları ve Ders Kitaplarında Çevre Bilinci

Mevcut Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (DKAB) öğretim programlarında ve ders kitaplarında çevre bilincini oluşturmaya yönelik konu ve kazanımların ele alınışını derinlemesine incelemek daha geniş bir araştırmaya konu olabilecek bir araştırmayı gerektirmektedir. Böyle bir araştırmada öğretim programlarında belirlenen ilke, yöntem, kazanım, konu başlıkları ve öğrenciye kazandırılması hedeflenen bilgi ve becerilerin her birisi din eğitiminin çevre bilincine yönelik katkısı açısından değerlendirilebilir. Yine 4. sınıftan 12. sınıfa kadar olan tüm ders kitaplarında yer alan metinler, etkinlikler, görseller vb.nin çevre eğitimi açısından değerlendirilmesi mümkündür. Ancak burada değişik tarihlerde (2005, 2006,

2010) düzenlemeler yapılan³⁴ ve 2018 yılında bazı değişikliklerle yenilenen DKAB öğretim programları ve ders kitaplarında çevre bilinci oluşturmaya yönelik konu ve kazanımlar ana hatlarıyla açıklanacaktır.

Ülkemizde ortaokul ve lise öğretim programlarında³⁵ sadece çevre eğitimini amaçlayan bir program bulunmamaktadır. Çevre bilincini oluşturmaya yönelik konular ilk, orta ve lise öğretim programlarında farklı derslerin (hayat bilgisi, fen bilimleri, sosyal bilgiler, biyoloji vb. gibi) içerisinde yer almaktadır. Çalışmamızın sınırlılıkları içerisinde kalarak DKAB dersi öğretim programlarına baktığımız zaman, kısmen de olsa çevre bilincini oluşturmaya ve geliştirmeye yönelik konulara yer verildiği görülmektedir.

DKAB dersi (4-8. sınıflar) öğretim programı; üniteler, konular, kazanımlar, açıklamalar şeklinde ve her sınıf düzeyinde beş üniteye ayrılarak yapılandırılmıştır.³⁶ Bu öğretim programında yer alan konu ve kazanımlar incelenmiş, çevre bilincine yönelik kazanımları hedefleyen konuların dağılımı aşağıda sunulmuştur.

Tablo 1: Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programlarında Çevre Bilinci (4-8. sınıflar)

SINIF	ÜNİTE ADI	KONU	KAZANIMLAR
4. Sınıf	Din ve Temizlik	İslam Dini ve Temizlik	İslam dininin temizliğe verdiği öneme örnekler verir.
		Bedenimi ve Giysilerimi Temiz Tutarım	Temiz ve düzenli olmaya özen gösterir.
		Evimi ve Okulumu Temiz Tutarım	
		Çevremi Temiz Tutarım	
5. Sınıf	Hz. Muhammed ve Aile Hayatı	İsraftan/Aşırı Tüketimden Kaçınmak	Hz. Muhammed'in örnek davranışlarını değerlendirir.
	Adap ve Nezaket	Toplum İçinde İnsanlar Ne Gibi Kurallara Dikkat Ederler (Bulduğumuz ortamları temiz ve düzenli Kullanmak...)	Adap ve nezaket kurallarını öğrenir.

³⁴ DKAB programları üzerine yapılan bazı çalışmalar için bk. Recep Kaymakcan, *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu* (İstanbul: ERG&Sabancı Üniversitesi, 2008), 1-50; Halit Ev, "İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme", *DEÜİFD* 32 (2010), 139-167; Mahmut Zengin, "Yeni İlköğretim DKAB Öğretim Programının Uygulamadaki Etkinliğinin Değerlendirilmesi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 121-160.

³⁵ Şu an uygulamada yer alan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi öğretim programı, Din Öğretimi Genel Müdürlüğü'nün (DÖGM) 20.12.2010 tarih ve 2748 sayılı teklif yazısı üzerine Talim Terbiye Kurulu'nun 30.12.2010 tarih ve 328 sayılı kararı ile 2011-2012 eğitim-öğretim yılından itibaren de uygulanmaya başlanmıştır.

³⁶ DÖGM, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)* (Ankara: MEB, 2018), 1-47.

6. Sınıf	Zararlı Alışkanlıklar	Sigara (Ağız, beden ve çevre kirliliği açısından zararlıdır)	Zararlı alışkanlıklardan kaçınmaya istekli olur.
	Namaz	Abdest, Boy abdesti	İslam'da namaz ibadetinin önemini ve namaza hazırlık konularını ayet ve hadislerden örneklerle açıklar.
7. Sınıf	Ahlaki Davranışlar	Başlıca Sorumluluklarımız (Doğaya Karşı Sorumluluklarımız, Doğa, Allah'ın bize bir emanetidir)	Başlıca görevlerimizden çevreyi korumayı ve temiz tutmayı öğrenir
	İslam Düşüncesinde Yorumlar	İslam Düşüncesinde Tasavvufi Yorumlar (İsraftan, lüks ve ihtişamdan kaçınma)	Kültürümüzde etkin olan tasavvufi yorumları ayırt eder.
8. Sınıf	Kader İnancı	Sağlık ve Hastalık a)Beden ve çevre temizliği b) Temiz çevre, temiz su	İnsanın ilmi, iradesi, sorumluluğu ile kader arasında ilişki kurar.
		Kader ve Evrendeki yasalar (Allah evreni ölçü ve düzen üzere yaratmıştır)	Kaza ve kader ile ilgili kavramları analiz eder.
	Hz. Muhammed'in Örnekliliği	Hz. Muhammed'in İnsanlara Değer vermesi a)Elbise ve vücut temizliği b) Çevre temizliği c) Bütün canlılara saygı	Hz. Muhammed'in (s.a.v.) örnek davranışlarının toplumsal hayattaki önemini değerlendirir.
	Din ve Hayat	Din Birey İlişkisi (İsraf) Din Toplum İlişkisi (Çevresine karşı duyarlı ve dengeli davranması)	İslam dininin can, nesil, akıl, mal ve din emniyetiyle ilgili ortaya koyduğu ilke ve hedefleri analiz eder.

Tablodan da anlaşıldığı üzere, DKAB öğretim programlarında ünite olarak sadece 4. sınıfta okutulan “Din ve Temizlik” ünitesi doğrudan çevre ile ilgilidir. Bu ünite “Din ve Temizlik” başlığı altında, “İslam Dini ve Temizlik”, “Bedenimi ve Giysilerimi Temiz Tutarım”, “Evimi ve Okulumu Temiz Tutarım” ve “Çevremi Temiz Tutarım” alt başlıkları

yer almaktadır.³⁷ 4. sınıfın dışındaki diğer sınıfların öğretim programlarında çevre bilincini oluşturmaya yönelik müstakil bir ünite veya konu başlığı bulunmamaktadır.

DKAB dersi öğretim programlarına bakıldığında, örgün eğitim kurumunda ilk kez din eğitimiyle karşılaşacak olan 4. sınıf öğrencilerine 6 hafta (12 saat) temizlik ve çevre bilinci oluşturmaya yönelik eğitiminin verilmesi oldukça önemlidir. Çünkü erken yaşlarda oluşan değer yargı ve tutumları, çocukların bu konularda bilinçlenmesine ve doğaya karşı sevgilerinin gelişmesinde önemli rol oynayacağı söylenebilir. Ancak DKAB öğretim programlarında çevre bilinci bağlamında her ne kadar beden, elbise, çevre temizliği, evrenin Allah tarafından yaratıldığı ve emanet olduğu, evrenin bir ölçü ve denge üzere yaratıldığı gibi konularla vurgular yapıldığı görülse de, bunların yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Zira 4, 5, 6, 7 ve 8. sınıfların DKAB dersi öğretim programlarının tamamında sadece 5 kazanımın doğrudan çevre ile ilgili olduğu, diğerlerinin ise, dolaylı olarak çevreye vurgu yapan kazanımlar olduğu görülmektedir. Nitekim Furat'ın 2000 ve 2007 yılları DKAB müfredatı üzerine yaptığı bir araştırmada da çevre konularına çok az yer verildiği belirtilmektedir.³⁸ Aşağıda öğretim programlarına göre hazırlanan ders kitaplarında çevre bilincine yönelik öne çıkan bazı ifadeler yer verilmiştir.

“Bulduğumuz ortamları temiz ve düzenli kullanmak nezaket kurallarıdır.”³⁹

“Hayvanlara kötü davranmak, çevreyi kirletmek, insanları rahatsız edecek davranışlarda bulunmak ise günah olan davranışlardandır.”⁴⁰

“İslam dini her türlü israfı yasaklamıştır. Yüce Allah Kur'an'ı Kerim'de, “... *Yiyin, için, fakat israf etmeyin. Çünkü Allah israf edenleri sevmez.*” buyurarak israftan kaçınılmasını emretmiştir. İslam, aşırı tüketimi israf olarak değerlendirir. Yüce Allah'ın verdiği nimetleri uygun ve yerinde kullanmamak da israftır.”⁴¹

“Yüce Allah bedenimizi, elbiselerimizi ve çevremizi temiz tutmamızı emretmiştir.”⁴²

“...sigaranın ağız, beden ve çevre kirliliği açısından zararlı olduğunu, ekonomik açıdan da israfa yol açtığı...”⁴³

“Genel olarak bütün evren ve evrendeki her şey Allah'ın (c.c.) eseridir. Çevremize baktığımızda; tabiat, Dünya, varlıklar ve evren üzerinde düşündüğümüzde, kökeni Allah'a

³⁷ bk. DÖGM, *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)* (Ankara: MEB, 2018), 19-20.

³⁸ Furat, “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme”, 369-377.

³⁹ Hulusi Yiğit vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), ed. Mustafa Yılmaz (Ankara: MEB, 2019), 61.

⁴⁰ Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 23.

⁴¹ Yiğit vd., *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 93.

⁴² Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (4. Sınıf), ed. Mustafa Yılmaz (Ankara: MEB, 2019), 104.

⁴³ Safiye Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (6. Sınıf) (Ankara: Dörtel Yayınları, 2019), 66.

(c.c.) dayanmayan, Allah (c.c.) tarafından yaratılmayan hiçbir varlık olmadığını fark ederiz. Allah'ın (c.c.) her şeyi ölçülü, düzenli ve mükemmel bir şekilde yarattığını anlarız.”⁴⁴

“Hz. Peygamber... Temizliği ve temiz olmayı imandan kabul eder, çok severdi. Elbise ve vücut temizliğine çok önem verirdi. Aynı şekilde oturduğu yerin ve çevrenin temizliğine de özen gösterirdi...”⁴⁵

“...insanın kendisine, Allah'a (c.c.), sosyal çevresine ve doğaya karşı görev ve sorumluluklarının neler olduğunu bilmesi ve bunları uygulaması önemlidir.”⁴⁶

“Su ve hava da canlılar için vazgeçilmez ihtiyaçlardır. Yağmurun yağmadığını, su kaynaklarımızın tükendiğini düşündüğümüzde yaşamımızı devam ettirmek imkânsızdır. O halde Allah'ın (c.c.) yarattığı her şey ve verdiği tüm nimetler, hayatımızı sürdürülebilmemiz içindir. Tüm bunlar Allah'ın (c.c.) evrende yarattığı düzen sayesinde.”⁴⁷

“Doğa bize Allah'ın (c.c.) emanetidir. Rabb'imiz (c.c.) çevremizdeki her şeyi mükemmel bir denge içinde yaratmıştır. Allah'ın (c.c.) özenle yarattığı çevre, hem insanların hem de diğer canlıların yaşam alanıdır. Bu sebeple çevreyi korumak, temiz tutmak ve güzelleştirmek de başlıca sorumluluklarımızdan biridir.”⁴⁸

Yukarıda verilen ifadelerden de anlaşılacağı üzere, DKAB ders kitaplarında bireyi ve toplumu yakından ilgilendiren çevre ile ilgili konu ya da kazanımlara farklı konu başlıkları altında doğrudan ya da dolaylı olarak az da olsa temas edilmiştir. Bu bağlamda ders kitaplarında en çok beden ve elbise temizliği (26 defa) geçmekle, çevre bilinci ile ilgili olarak da en çok çevre temizliği (13 defa) ve insanın çevreye karşı sorumluluğu (4 defa) üzerinde durulmuştur. Çevreye karşı sorumluluklarımız olarak da çevreyi kirletmeme ve emanet bilinciyle hareket etme konuları ön plana çıkarılmıştır. Burada sorumluluk kavramıyla dolaylı olarak çevre vurgusu yapılsa da, asıl verilmek istenenin insanın Allah'a karşı sorumlulukları olduğu görülmektedir. Her ne kadar insanın yaptıklarından sorumlu olduğu, insanların ve diğer canlıların kişinin üzerinde hakkı olduğu vurgusu yapılsa da (3 defa) çevreye yönelik doğrudan bir vurgunun zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte güncel çevre sorunlarına (3 defa) ve çevre sorunlarına yol açan sebeplere de (2 defa) sınırlı sayıda yer verildiği görülmektedir.

Ders kitaplarının bazı yerlerinde çevre konusunun, diğer konuların açıklanmasında araç olarak kullanıldığı, bu bağlamda çevre konularına evrenin (tabiatın) yaratılması başlığı altında da kısmen değinildiği görülmüştür. Aslında evrenin yaratılması konusu ders kitaplarında ağırlıklı olarak ele alınan konulardan biridir. Ancak içerisinde çevre konusuna vurgu ise sınırlı sayıda (5 defa) kalmıştır. Evrenin yaratılmasıyla ilgili işlenen konular genel olarak “Evrenin

⁴⁴ Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı* (6. Sınıf), 25.

⁴⁵ Recai Doğan, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (8. Sınıf) (Ankara: Nev Kitap, 2019), 102.

⁴⁶ Doğan, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (8. Sınıf), 59.

⁴⁷ Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (4. Sınıf), 12.

⁴⁸ Sadullah Macit, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (7. Sınıf) (İstanbul: FCM Yayıncılık, 2019), 72.

Allah tarafından yaratıldığı,⁴⁹ Evrenin Allah'ın varlığının ve birliğinin delili olması,⁵⁰ Allah'ın evreni yaratmasının nedeninin insanlara duyduğu sevgi olduğu⁵¹ ve "Allah'ın evreni bir düzen içinde yarattığı ve insanın evrendeki bu uyumu bozacak davranışlardan kaçınması gerektiği"⁵² etrafında toplanmaktadır. Buradan hareketle Allah-Evren ilişkisinin DKAB ders kitaplarında kayda değer ölçüde yer aldığı söylenebilir.

İslam'a göre insan-çevre ilişkisinde en önemli kavramlardan biri kuşkusuz israf kavramıdır. Ne var ki çevre bağlamında bu kavramın ders kitaplarında hak ettiği yeri bulduğu söylenemez (3 defa). Oysa çevre bilincini kazandırmada ve çevreyi korumada "iktisat"ın önemi günümüzde iyice anlaşılmıştır. Nüfusu hızla artan dünyamızın sınırlı olan tabii kaynakları, israf yüzünden daha hızlı bitme tehlikesiyle karşı karşıyadır. Nitekim İslam'ın önemli yasaklarından biri olan israf, çevre açısından son derece önemlidir. Kur'an ve Sünnette sürekli israfın zıttı olan iktisada vurgu yapılması,⁵³ israf edenlerin şeytanın kardeşleri olduğunun belirtilmesi,⁵⁴ yine israf edenleri Allah'ın sevmediği⁵⁵ gibi ifadeler konunun önemini göstermektedir. Yine akmakta olan nehirden abdest alırken⁵⁶ bile olsa suyun fazla kullanımının yasaklanması beyan edilen yasağın sınırlarını açıklamaktadır. Bir mukayese ile gittiğimiz zaman odun, kömür, elektrik, petrol, kâğıt, kalem gibi dünyanın doğal servetinde eksilme getiren, doğanın tüketilmesine, kirlenmesine, tahrip olmasına sebep olan israfın dini açıdan değeri daha iyi anlaşılacaktır. Buradan hareketle israf konusunun dinimizde de oldukça önemsenen bir konu olmasına rağmen, DKAB ders kitaplarında çevre bilincini oluşturmaya yönelik kazanımlarda yetersizliği düşündürücüdür.

Çevre bilinci oluşturmaya yönelik olduğunu düşündüğümüz önemli kavramlardan biri de kul hakkıdır. Ders kitaplarında bu kavramın da hak ettiği yeri bulamadığı görülmektedir. Zira farklı konular için kul hakkı kavramı kullanılmakla birlikte, çevre konusunda kul hakkına doğrudan vurgu yapan bir ifade tespit edilememiştir. Kur'an ve Sünnette kul hakkının çeşitleriyle ilgili yer alan örneklerle bakıldığında, din eğitimi açısından kul hakkı kavramı, kişinin kendisi ile ilişkisi, kişinin diğer insanlarla ilişkisi ve kişinin tabiatla ilişkisi açısından olmak üzere üç başlık altında değerlendirilebilir.⁵⁷ Kişinin tabiatla ilişkisinde ortaya çıkan kul

⁴⁹ Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (4. Sınıf), 12, 20; Yiğit vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 15.

⁵⁰ Yiğit vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 12; Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 20; Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (6. Sınıf), 16, 25.

⁵¹ Macit, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (7. Sınıf), 67; Doğan, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (8. Sınıf), 131-132.

⁵² Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (4. Sınıf), 115; Macit, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 7. Sınıf, 20; Doğan, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (8. Sınıf), 13-15; Yiğit vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, (5. Sınıf), 17.

⁵³ el-Furkan 25/67; el-İsra 17/27; el-A'raf 7/31; İbn Mâce, "Taharet", 48; Buharî, "Gusül", 3.

⁵⁴ el-İsra 17/27

⁵⁵ el-A'raf 7/31

⁵⁶ İbn Mâce, "Taharet", 48.

⁵⁷ Geniş bilgi için bk. Banu Güner, "Din Eğitiminde Bir Değer Olarak "Kul Hakkı" Kavramı: İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme", *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2013), 205-246.

hakki, insanın başka varlıklara karşı sorumluluklarıdır. Bunlar, doğal kaynakları israf ederek kullanmak, çevreyi kirletmek, gereksiz yere avlanmak gibi davranışlardır. Bu tür davranışlar hem doğanın dengesini bozan hem de kendimiz ve gelecek nesillerimizin hayatını tehlikeye atan sonuçlara yol açmaktadır. Dolayısıyla öğrencilerde çevre bilincini oluşturmak ve geliştirmek için DKAB derslerinde kul hakkına yer verilmesi ve bu kavramın içselleştirilmesi, kişinin iç disiplininin ve konuyla ilgili duyarlılığın sağlanmasında etkili olacağı kanaatindeyiz. Ne var ki, insanlar üzerinde yaptırım açısından da etkili olabilecek bu kavramın din eğitimi kitaplarında yeterince yer almadığı görülmektedir.

Yine ders kitaplarına baktığımızda, çevre bilincini oluşturmaya yönelik verilen dini referansların sınırlı olduğunu da ifade etmek yanlış olmayacaktır.⁵⁸ Keskiner tarafından İmam-Hatip Meslek Dersleri üzerine yapılan bir araştırmada da benzer bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.⁵⁹ Oysa din eğitiminde çevre bilinci oluşturma ve geliştirme de en önemli unsurun ayet ve hadislerden istifade etmek olduğu unutulmamalıdır. Bu bağlamda Kur'an ve Sünnet merkezli bir çevre bilincini oluşturmak için en önemli argümanlardan olan "tevhid",⁶⁰ "insanın halife olması",⁶¹ "emanet"⁶², "yaptıklarından ahirette hesaba çekileceği"⁶³ ve "verilen nimetlerin verilmiş hikmet ve gayeleri"⁶⁴ üzerinden yapılacak vurgulamaların oldukça önemli olduğunu söylemek gerekir. Zira tevhid inancı, kişiyi bencil, kibirli, açgözlü ve hırslı bir çevre anlayışından koruduğu gibi,⁶⁵ etrafındaki varlık âlemini O'nun varlığının delili olarak görmesine ve bu nimetlerin kullanılmasında her türlü aşırılık, keyfilik ve savurganlıktan kaçınması yönünde karakter oluşturur.⁶⁶ İnsanın halife olması ise, insana yeryüzünün efendisi olma, onun üzerinde sınırsız hak iddia etme hakkı vermemekte, aksine doğal dengelerin korunması adına bir emanetçi olarak büyük sorumluluklar yüklemektedir.⁶⁷ Çevre eğitiminde bu hususlara da yer verilmesi, öğrencilerde çevre bilincinin oluşması yönünde önemli katkı sağlayacağı kanaatindeyiz.

DKAB dersi öğretim programının vizyonunda "Dinin hayatı anlamlandırmadaki rolünü fark eden; milli, manevi ve ahlaki değerleri benimseyen bireyler yetiştirmek" şeklinde

⁵⁸ Örneğin, Allah tarafından her şeyin ölçülü, düzenli ve mükemmel şekilde yaratıldığı ile ilgili olarak 4, 5, 6 ve 7. sınıfların ders kitaplarında konuya değişik defalar vurgu yapılmakla birlikte (el-Mülk 68/3 (2 defa); el-Kamer 54/49; el-Enbiya 21/22, 33) olmak üzere beş ayet referans gösterilmiştir. Bk. Özdemir, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 6. Sınıf, 26; Yiğit vd., *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 4. Sınıf, 35. Yiğit vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 5. Sınıf, 15-17. Ancak 8. sınıf DKAB ders kitabında bu konu diğer ders kitaplarından farklı olarak, 14 ayet ve bir hadis ile referans gösterilerek ele alınmıştır. Bk. Doğan, *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 8. Sınıf, 14, 15, 17, 118.

⁵⁹ Keskiner, "Çevre ve Din Eğitimi: İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Kitapları Üzerine Bir İnceleme", 204-205.

⁶⁰ el-Müzzemmil 73/9; el-Enbiya 21/30-33.

⁶¹ el-Bakara, 2/30.

⁶² el-Ahzab, 33/72.

⁶³ el-İbrahim 14/51; el-İnşıkak 84/7-12.

⁶⁴ en-Nahl 16/10-12,14.

⁶⁵ Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 86.

⁶⁶ Özdemir, "Kur'an ve Çevre", 181-182.

⁶⁷ Martı, *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*, 90. Nasr, *İnsan ve Tabiat*, 63-64.

bir ifade belirtilmiş olmakla birlikte, bir önceki öğretim programında olduğu gibi “çevreye duyarlı, doğayı tanıyan, koruyan nesiller yetiştirmek”⁶⁸ ifadesinin açıkça belirtilmediği de görülmektedir. Her ne kadar çevre manevi ve ahlaki değer içinde değerlendirilse de bu açıkça ifade edilmemiştir. Yine bir önceki öğretim programında dersin amaçları arasında, öğrencilerin “fiziki ve toplumsal çevreyi koruma bilincine ulaşmalarını amaçlamaktadır”⁶⁹ şeklinde bir ifade yer almasına karşın, şu an uygulamada olan öğretim programında dersin amaçları arasında fiziksel çevreye yönelik herhangi bir ifade yer almamaktadır. Dolayısıyla ders kitaplarında çevre bilincini oluşturmaya yönelik görülen eksikliklerin ana sebebinin de öğretim programından kaynaklandığı düşünülebilir.

Toplumunu yakından ilgilendiren, çevre ile ilgili konu ya da kazanımların DKAB öğretim programında da yer alması beklenir. Nitekim İslam’ın temel kaynakları olan Kur’an-ı Kerim ve hadislerde toprağı işlemeye ve sulamaya, bitkilere ve ağaçlara, su kaynaklarına bakımına, kısaca söz konusu olan çevre ve doğaya ilişkin önemli bir birikim mevcuttur. Ancak DKAB (4-8.sınıflar) öğretim programı ve ders kitaplarında bu birikim hak ettiği yeri alamamıştır.

4.2. İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları Öğretim Programında Çevre Bilinci

Ülkemizde Kur’an kurslarının resmi yürütücüsü Diyanet İşleri Başkanlığı’dır. Başkanlık bu kursları, “Yüzüne Kur’an Kursları” ve “Hafızlık Kur’an Kursları” olmak üzere iki başlık altında yürütmektedir. Yüzüne Kur’an Kursları ise, “İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları”, “Yaz Kur’an Kursları” ve “4-6 Yaş Grubu Kur’an Kursları” olmak üzere üç ayrı şekilde yürütülmektedir.⁷⁰ Çalışmamızı sınırlandırma açısından burada sadece “İhtiyaç Odaklı Kur’an Kursları” öğretim programı ele alınacaktır.

İhtiyaç odaklı Kur’an kursları, kırsal kesimlerdeki tarım ve mevsimlik işçilerin, kamuda veya özel sektörde çalışan/çalışmayan vatandaşlarımızın tercih ettiği gün ve saatte yaygın din eğitimi hizmetlerinden yararlanabilmeleri için 2013-2014 eğitim öğretim yılından itibaren başlatılan Kur’an kurslarıdır. Diyanet İşleri Başkanlığı, zikredilen bu kurslarla herhangi bir yaş sınırlaması olmaksızın toplumun her kesiminin din eğitimi ihtiyacını karşılamayı hedeflemiştir. Bizim de Kur’an kursları öğretim programları arasında ihtiyaç odaklı Kur’an kursları öğretim programını tercih etmemizin nedeni budur. İhtiyaç odaklı Kur’an kursu öğretim programı ile günlük hayatın koşuşturması arasında zamanlarının bir kısmını Kur’an öğrenmeye ve dini bilgiler almaya ayıramayan vatandaşlarımızın artık, iş hayatından kopmadan Başkanlığın eğitim hizmetlerinden verimli ve etkili şekilde faydalanmaları

⁶⁸ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu* (Ankara: MEB, 2010), 8.

⁶⁹ *İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu* (Ankara: MEB, 2010), 13. Ayrıca bk. Recai Doğan - Cemal Tosun, *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi* (Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2002), 63.

⁷⁰ Diyanet İşleri Başkanlığı (DİB), Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “Kur’an Kursları Öğretim Programları” , (Erişim: 11.Ağustos 2020).

sağlanmışır. Bu bağlamda 2018-2019 eğitim öğretim yılında 932.521 vatandaşımız bu kurs hizmetlerinden yararlanmıştır.⁷¹

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yürüttüğü din hizmetleri faaliyetlerinin tamamı yaygın din eğitimi olarak adlandırılır. Örgün eğitim dışında kalan ve farklı kabiliyetlere, ihtiyaçlara, yaş gruplarına ve kültürel özelliklere sahip birçok insana hitap eden yaygın din eğitimi, örgün din eğitimi kadar önemli bir ihtiyaçtır. Zira okul dışında kalan bireylerin de din eğitimi konusunda bilgilendirme ihtiyaçları bulunmaktadır.⁷² Bu itibarla yaygın din eğitimi, kullanmakta olduğu kanallar (vaaz, hutbe, dini sohbet, Kur'an kursu, kitle iletişim araçları, konferans, panel...) vasıtasıyla örgün eğitimde olduğu gibi insanlarda çevre bilincini oluşturma ve geliştirme açısından önemli bir rol üstlenmektedir. Ne var ki çevre, orman, trafik gibi konuların vaaz ve hutbelerde işlenmesi zaman zaman tartışmalara sebep olmuştur.⁷³ Ancak İslam'ın iki temel kaynağı olan Kur'an ve Sünnette çevreye dair konular farklı açılardan ele alınarak aktarılmışsa, bu konunun da din eğitimi faaliyetlerinde ele alınması bir gerekliliktir. Yaygın din eğitiminde bu gerekliliği yerine getirecek din görevlilerinin (müftü, vaiz, İmam-Hatip, Müezzin-Kayyım, Kur'an kursu öğreticisi...) gerek hutbe ve vaaz hazırlama ve sunma sürecinde gerekse Kur'an kurslarında eğitim-öğretim esnasında çevreye yönelik ilkeler çerçevesinde gerekli hassasiyeti göstermeleri ülkemizdeki cami ve Kur'an kursu sayısı göz önüne alındığında geniş halk kitlelerinde çevre bilincinin oluşmasına katkı sağlayacaktır.⁷⁴ Burada önemli olan hususun birey ve toplum açısından maslahat taşıyan bir konunun İslam'ın temel metinleri içerisinde yer aldığı cemaate/öğrencilere anlatılması gerekmektedir.

Yaygın din eğitiminin önemli kanallarından biri olan ihtiyaç odaklı Kur'an kurslarının öğretim programında çevre bilinci oluşturmaya yönelik verilen konu ve kazanımlar incelenerek aşağıda sunulmuştur.

⁷¹ Geniş bilgi için bk. [DİB, Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları".](#) (Erişim, 26 Ağustos 2020).

⁷² Nevzat Yaşar Aşıkoğlu, "Din Hizmetleri Personelinin Yetiştirilmesi Sorununa Öğretim Programları Açısından Yeni Bir Yaklaşım", *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyumu* (Kayseri, İbav Yayınları, 2003), 91. Ayrıca bk. Hüseyin Yılmaz, "Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2001), 329-356; Muhammet Şevki Aydın, "Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursları", *Hız. Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz Sempozyumu 18-20 Nisan 2014* (Ankara: DİB, 2015), 507-534.

⁷³ Recai Doğan, "Osmanlı'nın Son döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik", *Diyanet İlmî Dergi Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı* 35/1 (1999), 183.

⁷⁴ Din görevlilerinin eğitim faaliyetlerinde şu hususlara sıklıkla temas etmeleri çevre bilincini oluşturma açısından önemlidir. a) Kainattaki ekolojik denge ve öneminden bahsetme b) Çevre tasvirlerinden ve çevrenin manevi değerinden bahsetme c) Çevre sorumluluğunun ve çevrenin bütün canlılara ait olduğunun hatırlatılması d) Tüketim sorumluluğu ve bütün canlılara sevgi ve merhamet ile yaklaşılmasının hatırlatılması. Geniş bilgi için bk. Yunus Macit "Çevre Sorunları, Din ve Diyanet", *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009* (Ankara: DİB, 2009), 455-468.

Tablo 2: İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programında Çevre Bilinci

DERS ADI	ÜNİTE	KONU	KAZANIMLAR
İbadet	Namaz/ Temizlik	Temizlik a) İslâm'ın Temizliğe Verdiği Önem b) Temizliğin fert ve toplum hayatındaki yeri c) Temizlik ve Çeşitleri d) Temizlik-İbadet İlişkisi e) İbadete Hazırlık Olarak Temizlik f) Abdest-Gusül	İslam'ın temizlik anlayışının ibadetlerle birlikte beden, elbise, mekân ve çevre temizliğini de kapsayan boyutunun olduğuna ve her bireyin bu konuda sorumlu davranması gerektiğine dikkat çekilir
Ahlak	Görev ve Sorumluluklarımız	Çevremize Karşı Sorumluluklarımız a) Doğal Çevreye Karşı Görev ve Sorumluluklarımız b) Yaşanan çevrenin korunması	Sorumluluk sahibi olmanın önemi üzerinde durularak bizi yaratan Rabbimize, O'nu bizlere tanıtan Hz. Peygambere (s.a.v), varlık sebebimiz olan anne-babamıza, akrabalarımıza, komşularımıza, bu hayatı birlikte paylaştığımız insanlara, çevremize, tüm canlılara, üzerinde yaşadığımız vatanımıza karşı temel görev ve sorumluluklarımız açıklanır. Cami, trafik vb. ortak yaşam alanlarında uyulması gereken toplumsal kuralları bilir.
Siyer II	Sosyal Kültürel Faaliyetler	Toplum Tıp, Sağlık, Çevre	Kendisine, çevresine ve bütün canlılara karşı inancı gereği iyi davranmanın önemini fark eder.
Dini Bilgiler I	İslam Güzel Ahlaktır	Kendimize, Ailemize, Akrabalarımıza, Çevremize, Canlılara, Vatanımıza Karşı Görev ve Sorumluluklarımız	Kendi ve kendi dışındaki varlıklara karşı sorumluluğunu bilir.

Tablo 2'den anlaşıldığı üzere, ihtiyaç odaklı Kur'an kursları öğretim programında çevre bilinci oluşturmaya yönelik İbadet, Ahlak, Siyer II ve Dini Bilgiler I derslerinin içerisinde ünite veya konu olarak doğrudan (2 konu) ve dolaylı olarak kazanımların mevcut olduğu görülmektedir. Ünite olarak sadece temizlik ünitesi içinde namaz konusundan önce, daha çok namaz için temizlik konusunun ele alındığı, ancak konu içerisinde mekân ve çevre temizliğine de vurgu yapıldığı görülmektedir. İhtiyaç odaklı Kur'an kurslarında haftada 6 saat, iki dönem toplamında ise 204 saat dini bilgiler dersi verilmektedir. Öğretim programında konumuzla bağlantılı olarak daha çok temizlik (namaz için beden, elbise, mekân ve çevre), çevre ve çevreye karşı sorumluluklarımız ve yaşanan çevrenin korunması konularının ele alındığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar çevre konusunu ele alan müstakil bir ünite olmasa da toplumun her kesiminden ve her yaş grubu öğrencilerde çevre bilincini oluşturmaya yönelik konu ve kazanımların az da olsa olduğu görülmektedir.

İhtiyaç odaklı Kur'an kurslarında ders kitabı olarak okutulan "Dinim İslam Temel Bilgiler"⁷⁵ kitabını analiz ettiğimizde ise, en çok temizlik (beden, elbise, mekân ve çevre) (42 defa) konusuna vurgu yapıldığı görülmüştür. Bunu israf (36 defa), çevre ve doğal çevreye karşı sorumluluklarımız (8 defa), verilen nimetlerin emanet olduğu (8 defa), evrenin belli bir düzen içinde yaratıldığı (5 defa), yaptıklarımızdan hesap verme (4 defa) ve denge-düzeni bozmadan yaşamaya gayret etme (2 defa) konuları takip etmektedir. Zikredilen ders kitabında çevre bilincini oluşturmaya yönelik yer alan bu konu ve kazanımlar oldukça önemlidir. Zira ihtiyaç odaklı Kur'an kursları öğretim programından genç-yaşlı, kadın-erkek ayrımı olmaksızın toplumun tamamı istifade edebilmektedir. Böylece öğretim programının amaçları içerisinde yer alan "kendisine, çevresine ve bütün canlılara karşı inanç, ibadet ve ahlak bütünlüğü içerisinde davranmanın önemini fark etmek"⁷⁶ şeklinde ifade edilen amaçlar çerçevesinde, bireylerde çevre bilincinin oluşmasına ve gelişmesine katkı sağlayacaktır.

Burada önemli bir hususu vurgulamak gerekir. Kur'an kurslarına devam eden bireylerde çevre bilincinin oluşmasında en önemli pay kuşkusuz Kur'an kursu öğreticilerindedir. Öğretim programında yer alan bu konuya ders esnasında yeterli zamanın ayrılmaması veya gereken vurgunun yapılmaması öğrencilerde çevre bilincinin oluşmasını engelleyecektir. Dolayısıyla çevre bilincini oluşturmaya yönelik öğretim programında yer alan konu ve kazanımların öğreticiler tarafından da dikkate alınması konu açısından önem arz etmektedir. Aşağıda ders kitabında çevre bilincine yönelik bazı cümlelere yer verilmiştir.

"Bireyler devamlı tüketime teşvik edilmekte, ihtiyacının üstünde tüketime yöneltilmektedir. Sadece tüketmeye ve haz almaya dönük bir yaşam tarzında; ihtiyaç gözetmeden alma, aşırı beslenme, kullanıp atma, artık bırakma, çöpe atma gibi durumlarla kaynaklar israf edilmekte böylelikle hem insan hem de çevre sağlığı olumsuz etkilenmektedir."⁷⁷

"Yaşanan çevrenin korunması ve bunlarla ilgili konularda yeterli bilgiye erişim herkes için bir haktır. Allah'a kulluk görevi, sosyal çevremizin yanı sıra, doğal çevremize karşı sorumlulukları da kapsamaktadır."⁷⁸

"Hz. Muhammed (s.a.v.) İsrraftan hoşlanmazdı. Malını, sağlığını, zamanını; elindeki her şeyi Allah'ın emaneti olarak görür, en iyi şekilde değerlendirirdi."⁷⁹

"İnsanın sahip olduğu tüm maddi ve manevi nimetler, aynı zamanda birer emanettir. Dolayısıyla inanan insan, kendisine emanet verilmiş tüm nimetlerin kadir ve kıymetini bilip

⁷⁵ Derya Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, ed. Muhammet Şevki Aydın (Ankara: DİB Yayınları, 2019), 1-416.

⁷⁶ DİB, Eğitim Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları Öğretim Programları* (Ankara: DİB, 2019), 10.

⁷⁷ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 415.

⁷⁸ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 276.

⁷⁹ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 381.

onlara karşı görev ve sorumluluklarını hakkıyla yerine getirir. Doğayı da hizmetine sunulan bir emanet olarak görür ve koruyup kollamaya gayret eder.”⁸⁰

“Çevreye, her bir yaratılmışı var edenin Allah olduğu bilinciyle yaklaşır...”⁸¹

“Bir gün Allah’ın huzuruna çıkarak dünyada yaptığı her şeyin hesabını orada vereceğinin bilinciyle hareket etmesi...”⁸²

Yukarıda verilen ifadelerde de görüldüğü üzere, çevre konusunun daha çok emanet, israf/aşırı tüketim, evrenin Allah tarafından yaratıldığı, dünyada yapılanların mutlaka hesabının verileceği ve sorumluluk bilinci çerçevesinde ele alındığı, bunların dini referanslarla desteklendiği görülmektedir. Kitapta bireylerin çevreye karşı olumlu tutum geliştirebilmesi amacıyla çevre bilincini oluşturmaya yönelik doğrudan verilen tek başlık ise “Doğal Çevremize Karşı Görev ve Sorumluluklarımız” konusudur.

Temizlik konusu ders kitabında en çok işlenen temel konulardan biridir. Temizlik konusu işlenirken zaman zaman çevre konusuna da yer verilmiştir. Temizliğin sosyal yaşamın en önemli unsurlarından biri olduğu vurgulanarak⁸³ beden ve çevre temizliği manevi temizlik konusuyla da ilişkilendirmiştir. “Allah temizdir, temiz olanı sever”⁸⁴ ayetinden yola çıkarak ev, okul, cami, açık ve kapalı yaşanan bütün mekânların temiz tutulmasının gerekliliğine değinilmiştir. Böylece konunun sadece maddi temizlik ile sınırlandırma yerine bütüncül bir şekilde ele alındığı görülmektedir.

Ders kitabında çevre bilincini oluşturmaya yönelik en çok üzerinde durulan konulardan biri de israf/aşırı tüketimdir. İsrafın müstakil başlık olarak ele alındığı, İslam’ın israfı yasakladığı dile getirilerek ayet, hadis ve örneklerle konunun detaylı bir şekilde işlendiği görülmektedir.⁸⁵ Çünkü tabiattaki ilahi dengeyi bozan en büyük etkenin başta israf ve aşırı tüketim olduğu bilinmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla çevre bilincini oluşturabilmenin en önemli yollarından birinin israfı ve aşırı tüketimi azaltmak olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Kitapta israf konusuna büyük yer ayrılmasına rağmen, çevreyi kirleten ve tahrip edenlerin başka insanların hakkına, diğer bir ifadeyle kul hakkına girmiş olacağı konusuna ise değinilmediği görülmüştür.

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde bütün varlıkların ortak sorunu kuskusuz çevre sorunudur. Sorunun en büyük özelliği hayati ve müşterek olmasının yanında, beklenecek zamanın da olmamasıdır. Dolayısıyla bütün varlıkları ilgilendiren çevre sorunu bir kişiyle, bir toplumla bir ülkeyle çözülecek bir sorun olmadığı gibi, her geçen gün sorunların katlanarak arttığı da bir gerçektir.

⁸⁰ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 269.

⁸¹ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 254.

⁸² Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 28.

⁸³ Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 38.

⁸⁴ et-Tevbe 9/108.

⁸⁵ bk. Ayyıldız vd., *Dinim İslam Temel Bilgiler*, 409-416.

⁸⁶ Özdemir, “Kur’an ve Çevre”, 161. Ayrıca bk. Saffet Sancaklı, “Hadisler Çerçevesinde İsraf Olgusunun Analizi”, *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2013), 45-86.

Bu nedenle insanların birlikteliğine ve suyun, toprağın, hayvanların, bitkilerin kısaca dünyanın korunmasına ihtiyaç vardır. O halde insanların çevreyi daha yaşanılabilir bir hale getirebilmek için gerekli değişimleri ve çalışmalarını yapmaları gerekmektedir.

İnsandaki değişimi sağlayacak olan en önemli unsur ise eğitimidir. Ancak kaliteli ve sağlıklı bir eğitim olmadan geçici tedbirlerle sorunu çözmek mümkün gözükmemektedir. İşte bu noktada örgün ve yaygın eğitim kurumlarına büyük görev düştüğü kanaatiyle Milli Eğitim Bakanlığı ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından oluşturulan öğretim programları ve ders kitaplarında çevre bilincini oluşturmaya ve geliştirmeye yönelik konu ve kazanımlar incelenerek konunun din eğitimi açısından da gündeme getirilmesi amaçlanmıştır. Bu itibarla çalışmamızda fiziki çevreyle ilgili meselelere Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. sınıflar) ve İhtiyaç Odaklı Kur'an Kursları öğretim programları ve ders kitaplarında ne ölçüde ve nasıl yer verildiği tespit edilmeye çalışılmıştır.

Ülkemizde Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi ilkökul 4. sınıftan lise son sınıfa kadar okutulan zorunlu dersler arasındadır. Yaklaşık 10 yaşlarından itibaren verilmeye başlanan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi, öğrencilerde çevre bilincinin oluşturulması ve geliştirilmesi için önemli rol oynayabilecek bir konudur. Çünkü erken yaşlarda oluşan değer yargı ve tutumları, çocukların bu konularda bilinçlenmesine ve doğaya karşı sevgilerinin gelişmesinde etkilidir. Diğer taraftan bireylerin hayatlarında önemli bir yer teşkil eden din ile çocuk, örgün eğitim kurumlarında ilk kez bu yaşlardan itibaren Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersi vasıtasıyla karşılaşmaktadır. Bu noktada dersin öğretim programı düzeyinde konuya -yeterli olmamakla birlikte- gereken vurgunun yapıldığı görülmektedir. Ünite olarak sadece 4. sınıf öğretim programında "Din ve Temizlik" ünitesi doğrudan çevre ile ilgilidir. Öğrencilerde çevre bilinci oluşturmaya yönelik genelde temizlik (beden, elbise, su, çevre), israf/aşırı tüketim, çevrenin de Allah tarafından yaratılmış ve emanet olduğu, her şeyin bir ölçü ve denge üzere yaratıldığı gibi ifadelerle dolaylı olarak vurgulandığı görülmektedir.

Yaygın din eğitiminin önemli kanallarından biri olan İhtiyaç odaklı Kur'an kursları öğretim programında ise, haftada 6 saat ve yılda 204 saat dini bilgiler dersi verilmektedir. Geniş bir kitleye hitap eden ihtiyaç odaklı Kur'an kursları öğretim programında da çevre bilincini oluşturmaya yönelik İbadet, Ahlak, Siyer II ve Dini Bilgiler I derslerinde ünite veya konu olarak doğrudan ve dolaylı olarak kazanımların mevcut olduğu görülmüştür. Öğretim programında çevre konusuyla ilgili olarak daha çok temizlik (namaz için beden, elbise, mekân ve çevre), çevre ve çevreye karşı sorumluluklarımız ve yaşanan çevrenin korunması konularının ele alındığı anlaşılmaktadır. Her ne kadar çevre konusunu ele alan müstakil bir ünite olmasa da programda toplumun her kesimi ve her yaş grubu öğrencilerde çevre bilincini oluşturmaya yönelik konu ve kazanımların az da olsa olduğu tespit edilmiştir.

Öğretim programlarının kitaplara yansımalarına gelince, 4. sınıf Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi ders kitabı dışında kayda değer bir şekilde çevre konusuna yer verildiğini söylemek zordur. Farklı konu başlıklarının altında, örneğin "...bulduğumuz ortamları temiz ve düzenli kullanmak nezaket kurallarındandır", "Allah bedenimizi, elbiselerimizi ve çevremizi

temiz tutmamızı emretmiş...”, “...sigara ağız, beden ve çevre kirliliğine sebep olur” gibi birkaç cümle ile temas edilerek geçilmiştir. Dolayısıyla öğrencilerde çevre bilinci oluşturmaya yönelik doyurucu bir bilginin yer almadığı görülmüştür. Ayrıca çevre bilincine yönelik işlenen bu konularda da daha çok çevre temizliği boyutu ön plana çıkarılmış, diğer çevre sorunlarına yönelik yeterince vurgu yapılmamıştır. Buradan hareketle öğrencilere çevre bilinci kazandırması için kritik bir öneme sahip olan Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi dersinin çevreyle ilgili olumlu tutum kazandırabilecek bir program olduğu tam olarak söylenemez. Zira programda çevre konularına 4. Sınıf hariç, diğer sınıflarda müstakil bir ünite ve konu ile doğrudan değinilmemiştir. Oysaki dini referanslardan hareketle çevre bilincini oluşturmaya ve geliştirmeye yönelik olarak bu ders etkin bir şekilde kullanılabilir. Dolayısıyla Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi (4-8. sınıflar) öğretim programının ve ders kitaplarının öğrencilerde çevre bilinci oluşturmaya yönelik yeterli katkı sağlayacağını söylemek güçtür.

İhtiyaç odaklı Kur'an kurslarında ders kitabı olarak okutulan “Dinim İslam Temel Bilgiler” kitabında ise, bireylerin çevreye karşı olumlu tutum geliştirebilmesi amacıyla verilen tek başlık “Doğal Çevremize Karşı Görev ve Sorumluluklarımız” konusudur. Bunun dışında doğrudan çevre konusu yer almamakta, daha çok emanet, israf/aşırı tüketim, evrenin Allah tarafından yaratıldığı, dünyada yapılanlardan mutlaka hesaba çekileceği ve sorumluluk bilinci çerçevesinde vurgular yapıldığı görülmektedir. Bu bağlamda kitapta en fazla işlenen konu temizlik (bedeni elbise, ev, cami, okul, yaşanan mekan vb.) tir. Öte yandan ders kitabında çevre bilincini oluşturmaya yönelik en çok üzerinde durulan konulardan birinin de israf/aşırı tüketim olduğu tespit edilmiştir. İsraf konusu, müstakil başlık olarak ele alınmanın yanında, pek çok konunun içerisinde doğrudan ve dolaylı olarak vurgulanmıştır. Kitapta israf konusuna büyük yer ayrılmasına rağmen, çevreyi kirleten, tahrip edenlerin başka insanların hakkına girmiş olacağı konusuna ise değinilmemiştir.

Ders kitaplarında (hem Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi hem de Dinim İslam Temel Bilgiler) evrenin mükemmel bir düzen ve denge içinde yaratıldığı, bu düzenin korunması için insanların sorumlu olduğu ve evrenin bizlere emanet olduğu yönünde önemli vurguların olduğu görülmektedir. Ancak güncel çevre sorunlarına dair konular az da olsa bulunmakla birlikte, bu sorunlarla ilgili verilen dini referansların -8. sınıf DKAB ders kitabı dışında- yetersiz kaldığı ve verilen dini referansların da çevre sorunlarıyla bağının kopuk olduğu dikkat çekmektedir. Oysa İslami kaynaklar, yeryüzündeki beşeri hayatı ilgilendiren her meseleye temas ettiği gibi çevre konusuna da temas etmiş ve çevreye gereken önem ve değeri vermiştir. Ne var ki, ders kitapları dışındaki çevre konusunu işleyen pek çok çalışmada da ders kitaplarındaki gibi, İslami öğretilerin yeterince formüle edilemediği, ağaç dikmekten, hayvanlara iyi davranmaktan, özellikle gıdayı israf etmemekten bahseden dini öğretilerin ötesine çok da geçilemediği gözlerden kaçmamaktadır. Yine ders kitaplarında çevre temizliğinden bahsedilmekle birlikte, çevre kirliliği, nedenleri ve zararları konusu üzerinde ne yazık ki detaylı şekilde durulmamıştır.

Dinlerin ve özelde İslam'ın çevreye verdiği değer açıkça ortada iken ve insanlık için çevre sorunları her geçen gün büyük tehdit oluştururken, çevre bilincini oluşturmaya yönelik

çalışmalara din eğitimi de kayıtsız kalmamıştır. Ancak örgün ve yaygın din eğitimi programlarında çevre konularına yeterince yer verildiğini söylemek güçtür. Hâlbuki giderek artan çevre problemlerinin çözümü konusunda bütün bilim dallarına görev düştüğü gibi din eğitimi bilimine de önemli sorumluluklar düştüğünü belirtmek gerekir. Bu noktada din eğitiminde çevre bilincini oluşturmaya yönelik dinin insanlar üzerindeki yaptırım gücünden yararlanılması gerekliliği göz ardı edilmemelidir.

Gerek örgün gerek yaygın eğitimde bireyler eğitilirken, çevre bilincini oluşturmaya ve geliştirmeye yönelik azami gayret gösterilmelidir. Ancak her geçen gün insan hayatını tehdit eden ve küresel bir problem haline gelen çevre konusuna din eğitimi öğretim programlarında ve ders kitaplarında tablolarda belirtildiği şekliyle yüzeysel olarak yer verilmiş olması problemin çözümüne yeterli bir katkı yapmayacaktır. Bu nedenle örgün ve yaygın din eğitimi derslerinde bireylerin çevre bilincini oluşturmaya yönelik çevre eğitimi yeni bir yaklaşımla yeniden ele alınmalıdır. Aynı zamanda Kur'an ve Sünnet ekseninde öğrencilere bütüncül çevre bilinci oluşturabilmek için disiplinlerarası bir çalışma ortaya konulmalı, din eğitiminde çevre eğitimine özel bir yer ayrılmalı, öğretim programı ve ders kitaplarının içeriği bu şekilde tekrar oluşturulmalıdır.

Kaynakça

- Aktaş, Hamza. "İslam'da Çevre Bilinci ve Eğitimi". *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 9/8 (2011): 153-170.
- Armağan, Servet. *İslam ve Çevre*. İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2005.
- Aşkoğlu, Nevzat Yaşar. "Din Hizmetleri Personelinin Yetiştirilmesi Sorununa Öğretim Programları Açısından Yeni Bir Yaklaşım". *Yaygın Din Eğitiminin Sorunları Sempozyum Bildirileri*. 91-102. Kayseri: İbav Yayınları, 2003.
- Atasoy, Emin - Ertürk, Hasan. "İlköğretim Öğrencilerinin Çevresel Tutum ve Çevre Bilgisi Üzerine Bir Alan Araştırması". *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* 10/1 (2008), 105-122.
- Aybey, Salih. "İslam'ın Penceresinden Çevre Etiği ve Mutluluk İlişkisi". *3. Uluslararası Çevre ve Ahlak Sempozyumu 4-6 Kasım 2016*. 214-220. Antalya: ÇEKUD, 2016.
- Aydın, Muhammet Şevki. "Yaygın Din Eğitimi Kurumu Olarak Kur'an Kursları". *Hız Peygamber ve İnsan Yetiştirme Düzenimiz Sempozyumu 18-20 Nisan 2014*. 507-534. Ankara: DİB, 2015.
- Ayten, Ali. "Sahip Olma' mı 'Emanet Görme' mi? -Çevre Bilinci ve Dindarlık İlişkisi Üzerine Bir Araştırma-". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 10/2 (2010), 203-233.
- Ayvaz, Zafer. *Çevre Eğitiminde Temel Kavramlar El Kitabı*. İzmir: Çevre Koruma ve Araştırma Vakfı, Çevre Eğitim Merkezi Yayınları, 1998.
- Ayyıldız, Derya, vd. *Dinim İslam Temel Bilgiler*. Ed. Muhammet Şevki Aydın. Ankara: DİB Yayınları, 2019.
- Başkurt, İrfan. "Dengeli Bir Dünya İçin Evreni Doğru Okumak: İnsan ve Evren Üzerine İslami Bir Bakış". *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu 15-16 Mayıs 2008*. 2/11-24. İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008.

- Bayrakdar, Mehmet. *İslam ve Ekoloji*. Ankara: DİB Yayınları, 1992.
- Dib. “Kur’an Kursları Öğretim Programları”. (Erişim: 11 Ağustos 2020). <https://egitimhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/489>.
- Doğm. *Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı (İlkokul 4 ve Ortaokul 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar)*. Ankara: MEB, 2018.
- Doğan, Recai - Tosun, Cemal. *İlköğretim 4. ve 5. Sınıflar için Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretimi*. Ankara: Pegem A Yayıncılık, 2002.
- Doğan, Recai. “Osmanlı’nın Son döneminde Yaygın Din Eğitiminde Vaaz ve Vaizlik”. *Diyanet İlmî Dergi Osmanlı Devletinin Kuruluşunun 700. Yılı Özel Sayısı* 35/1 (1999), 171-206.
- Doğan, Recai. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 8. Sınıf*. Ankara: Nev Kitap, 2019.
- el-Kardâvî, Yusuf. *İslam’da Çevre Bilinci*. Çev. M. Mihdi Acat. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2011.
- Erkoçoğlu, Fatih. “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”. *Çevre ve Ahlak Sempozyumları Bildiri Metinleri*. 63-77. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, 2014.
- Erten, Sinan. “Çevre Eğitimi ve Çevre Bilinci Nedir, Çevre Eğitimi Nasıl Olmalıdır?”. *Çevre ve İnsan Dergisi* 65/66 (2006), 25-38.
- Ev, Halit. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi Öğretim Programı Hakkında Bir Değerlendirme”. *DEÜİFD* 32 (2010), 139-167.
- Fersahoğlu, Yaşar. *Dinler ve Çevre*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2011.
- Foltz, Richard C. *İslam ve Ekoloji Bahşedilmiş Bir Emanet*. Çev. Nurettin Elhüseyni. Ankara: Oğlak Yayınları, 2008.
- Furat, Ayşe Zişan. “İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Müfredatlarında Çevre Konularına Ayrılan Yer Üzerine Bir Değerlendirme”. *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu 15 - 16 Mayıs 2008*. 369-377. İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008.
- Geray, Cevat. “Çevre İçin Eğitim”. Ed. R. Keleş. *İnsan Çevre Toplum*. Ankara: İmge Yayınları, 1992.
- Gökçe, Nazlı vd. “İlköğretim Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutumları”. *İlköğretim Online E- Dergi* 6/3 (2006): 452-468.
- Gündüz, Şinasi. “İslam Dışı Dinlerde Çevre”. *Din ve Hayat Dergisi* 4 (2008), 4-6.
- Gürer, Banu. “Din Eğitiminde Bir Değer Olarak “Kul Hakkı” Kavramı: İmam Hatip Liseleri Meslek Dersleri ve Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitapları Üzerine Bir İnceleme”, *M.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 44/1 (2013), 205-246.
- Harper, Charles. “Religion and Environmentalism”. *Journal of Religion Society, Supplement Series* 3 (2008): 5-26;
- İlköğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Dersi (4, 5, 6, 7 ve 8. Sınıflar) Öğretim Programı ve Kılavuzu* (Ankara: MEB, 2010), 8.
- Kahyaoğlu, Mustafa. “Türkiye’de Çevre Eğitimi Üzerine Yapılan Araştırmalar: Bir İçerik Analizi Çalışması”. *Marmara Coğrafya Dergisi* 34 (2016), 50-60.

Karataş, Abdullah. *Çevre Bilincinin Geliştirilmesinde Çevre Eğitiminin Rolü ve Niğde Üniversitesi Eğitim Fakültesi Örneği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.

Kayadibi, Fahri. “Çevre Sorunları Karşısında Dinler”. *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyumu*. 2/279-288. İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008.

Kaymakcan, Recep. *Yeni Ortaöğretim Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretim Programı İnceleme ve Değerlendirme Raporu*. İstanbul: ERG&Sabancı Üniversitesi, 2008.

Keleş, Özgül vd. “Öğretmen Adaylarının Çevre Bilinci, Çevresel Tutum, Düşünce Ve Davranışlarının Doğa Eğitimi Projesine Bağlı Değişimi ve Kalıcılığının Değerlendirilmesi”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 9/32 (2010), 384-401.

Keleş, Ruşen vd. *Çevre Politikası*. İstanbul: İmge Yayınları, 2009.

Keleş, Ruşen - Hamamcı, Can. *Çevrebilim*. Ankara: İmge Yayınları, 1993.

Keskiner, Emine. “Çevre ve Din Eğitimi: İmam Hatip Lisesi Meslek Dersleri Kitapları Üzerine Bir İnceleme”. *Değerler Eğitimi Dergisi* 12/27 (2014), 187-215.

Kırımhan, Sücaattin. *Organik Tarım Sistemleri ve Çevre*. Ankara: Turhan Kitabevi, 2005.

Köylü, Mustafa. “Çevre Eğitimi: Dini Bir Yaklaşım”. *Çevre ve Din: Uluslararası Sempozyum, 15-16 Mayıs 2008*. Ed. Fahri Kayadibi. 165-188. İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008.

Köylü, Mustafa. “Çevre Sorunlarından Çevre Eğitime”. *Eskiyeni* 21 (2011): 56-64.

Kula, Naci. “Sahip Olma ve Emanet Duyguları Açısından İnsan-Çevre İlişkisi”. *Çevre ve Din Uluslararası Sempozyum*. Ed. Fahri Kayadibi. İstanbul: Yalın Matbaacılık, 2008.

Kuzudişli, Ali. “Çevre Bilincinin Gelişmesinde Dinin Katkısı ve İslam'ın Çevre Duyarlılığıyla Eşleştirilebilecek Bazı Temel Öğretileri”. *Uluslararası Katılımlı Çevre Sempozyumu 24-26 Ekim 2013*. 145-154. Gümüşhane, Gümüşhane Üniversitesi, 2014.

Macit, Sadullah. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı 7. Sınıf*. İstanbul: FCM Yayıncılık, 2019.

Macit, Yunus. “Çevre Sorunları, Din ve Diyanet”. *IV. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri 12-16 Ekim 2009*. 455-468. Ankara: DİB, 2009.

Martı, Huriye. *Hadisler Ekseninde Çevre Ahlakı*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.

Nash, A. James. *Loving Nature: Ecological Integrity and Christian Responsibility*. Nashville: Abingdon Press, 1992.

Nasr, Seyyid Hüseyin. *İnsan ve Tabiat*. Çev. Nabi Avcı. İstanbul: İnsan yayınları, 2019.

Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.

Özdemir, İbrahim - Yükselmiş, Münir. *Çevre Sorunları ve İslam*. Ankara: DİB Yayınları, 1995.

Özdemir, İbrahim. *Çevre ve Din*. Ankara: Çevre Bakanlığı Yayınları, 1997.

Özdemir, Safiye. *Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı, 6. Sınıf*. Ankara: Dörtel Yayınları, 2019.

Sakallı, Talat. “HZ. Peygamber'in Evrensel Mesajlarındaki Çevre Bilincine Güncel Bir Bakış”. *Çevre ve Ahlak Sempozyum Bildirileri*. 79-89. Gaziantep, Gaziantep Üniversitesi, 2014.

Sancaklı, Saffet. “Hadisler Çerçevesinde İsraf Olgusunun Analizi”. *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4/1 (2013), 45-86.

- Selçuk, Mualla. *Çocuğun Eğitiminde Dini Motifler*. Ankara: TDV Yayınları, 2005.
- Şentürk, Habil. “Hz. Peygamber ve Çevre Bilinci”. *IV Kutlu Doğum Sempozyumu, 21 Nisan 2003*. 81-85. Isparta: SDÜ İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2006.
- Ünal, Sevil - Ebru Dımışkı. “Unesco-Unep Himayesinde Çevre Eğitiminin Gelişimi ve Türkiye’de Ortaöğretim Çevre Eğitimi”. *Hacettepe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 16-17 (1999), 142-154.
- Woodrum, Eric - Thomas Hoban. “Theology and Religiosity Effects on Environmentalism”. *Review of Religious Research* 35/3 (1994), 193-206.
- Yaşaroğlu, Cihat. *İlköğretim Birinci Kademe Öğrencilerinin Çevreye Yönelik Tutum ve Davranışlarının Değerlendirilmesi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2012.
- Yeniçeri, Celal. *Hz. Peygamber’in Çevreciliği Spor Etkinlikleri ve Kur’an’da Çevrecilik*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2014.
- Yıldırım, Münir. *Çevre ve Din Kutsalın Tabiattaki Formları*. Adana: Karahan Kitabevi, 2016.
- Yılmaz, Hüseyin. “Yaygın Din Eğitimi Kurumları ve Toplumsal Barış”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/2 (2001), 329-356.
- Yiğit, vd. *Ortaokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*, 4. Sınıf, ed. Mustafa Yılmaz. Ankara: MEB, 2019.
- Yiğit, vd. *İlkokul Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Ders Kitabı*. 5. Sınıf. Ankara: MEB, 2019.
- Zengin, Mahmut. “Yeni İlköğretim DKAB Öğretim Programının Uygulamadaki Etkinliğinin Değerlendirilmesi”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/22 (2010), 121-160.